

सु-शासन आणि शाश्वत विकासाची ध्येय

डॉ. सुभाष किसनराव पोले¹

प्रस्तावना:- 'विकास आजचा- सुरक्षित उद्याचा.' आजचे जग वेगाने बदलत आहे. औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, लोकसंख्या वाढ आणि तांत्रिक प्रगती यामुळे विकासाला गती मिळाली असली, तरी त्याचबरोबर पर्यावरणीय न्हास, सामाजिक विषमता आणि नैतिक मूल्यांचा न्हासही वाढत आहे. अशा परिस्थितीत शाश्वत शासन ही संकल्पना अत्यंत महत्त्वाची ठरते. शासनाची पद्धत शाश्वत असेल तर समाजाचा सर्वांगीण व दीर्घकालीन विकास शक्य होतो अन्यथा अशाश्वत शासन देशाला संकटांकडे घेऊन जाते. शाश्वत शासन म्हणजे असे शासन जे आजच्या पिढीच्या गरजा पूर्ण करताना भविष्यातील पिढ्यांच्या हक्कांवर गदा न आणता आर्थिक विकास, सामाजिक न्याय आणि पर्यावरण संरक्षण यांचा समतोल साधते. या प्रकारच्या शासनात लोकसहभाग, पारदर्शकता, उत्तरदायित्व आणि कायद्याचे राज्य या मूल्यांना महत्त्व दिले जाते. स्थानिक स्वराज्य संस्था, स्वयंसेवी संस्था आणि नागरिक यांचा सक्रिय सहभाग हा शाश्वत शासनाचा पाया असतो. अशा शासनामुळे विकास केवळ आकड्यांपुरता मर्यादित न राहता माणसाच्या जीवनमानात खरा बदल घडवतो. याउलट, अशाश्वत शासनात तात्कालिक फायद्यांवर भर दिला जातो. आर्थिक वाढीचे आकडे वाढवण्यासाठी नैसर्गिक संसाधनांचा अति वापर केला जातो, जंगलतोड, प्रदूषण आणि हवामान बदलाकडे दुर्लक्ष होते. निर्णय प्रक्रियेत लोकांचा सहभाग कमी असतो आणि प्रशासनात पारदर्शकतेचा अभाव दिसतो. अशा धोरणांमुळे सुरुवातीला विकास झाल्यासारखा भासतो पण दीर्घकाळात पर्यावरणीय संकटे, सामाजिक असंतोष आणि आर्थिक अस्थिरता निर्माण होते.

आधुनिक काळात अनेक देशांनी शाश्वत शासनाच्या दिशेने पावले उचलली आहेत. नवीकरणीय ऊर्जा, कचरा व्यवस्थापन, जलसंधारण, डिजिटल गव्हर्नन्स आणि सामाजिक समावेशाच्या योजना या शाश्वत शासनाची उदाहरणे आहेत. भारतातही स्वच्छ भारत अभियान, जल जीवन मिशन, डिजिटल इंडिया, SDGs (२०३० Agenda) पंचायत राज, यांसारखे उपक्रम शाश्वत विकासाला चालना देत आहेत. यामुळे केवळ आजच्या गरजाच नव्हे तर उद्याचे भविष्यही सुरक्षित राहते. शाश्वत शासन आणि अशाश्वत शासन यातील फरक केवळ धोरणांचा नसून दृष्टीकोनाचा आहे. शाश्वत शासन भविष्याचा विचार करून आज निर्णय घेते, तर अशाश्वत शासन आजचा फायदा पाहून उद्याचा विचार टाळते. त्यामुळेच आधुनिक जगात शासनाची दिशा योग्य असेल तरच विकास टिकाऊ होऊ शकतो.

भारतात या संकल्पनेच्या यशस्वी अंमलबजावणीत स्थानिक स्वराज्य संस्था अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावतात. स्थानिक स्वराज्य संस्था- जसे की ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद, नगरपालिका आणि महानगरपालिका- या लोकशाहीची पहिली पायरी आहेत. ७३ वी आणि ७४ वी घटना दुरुस्तीमुळे या संस्थांना घटनात्मक दर्जा मिळाला आणि प्रशासनाचे विकेंद्रीकरण झाले. त्यामुळे निर्णयप्रक्रिया लोकांच्या जवळ आली आणि विकास अधिक लोकाभिमुख झाला. शाश्वत

¹ सहाय्यक प्राध्यापक, आदर्श शिक्षण संस्थेचे, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, हिंगोली

शासनासाठी आवश्यक असलेला लोकसहभाग, पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व या मूल्यांची अंमलबजावणी स्थानिक पातळीवर अधिक प्रभावीपणे करता येते.

शाश्वत शासनाच्या दृष्टीने स्थानिक स्वराज्य संस्थांची भूमिका बहुआयामी आहे. त्या स्थानिक गरजांनुसार विकास आराखडे तयार करतात, ग्रामसभा व नगरसभांच्या माध्यमातून नागरिकांना निर्णयप्रक्रियेत सहभागी करतात आणि SDGs (२०३०-Agenda) चे स्थानिकीकरण करतात. पर्यावरण संरक्षणाच्या दृष्टीने कचरा व्यवस्थापन, जलसंधारण, पर्जन्यजल साठवण, वृक्षारोपण आणि नवीकरणीय ऊर्जेचा वापर यांसारखे उपक्रम स्थानिक पातळीवर राबवले जातात. यामुळे विकास पर्यावरणपूरक आणि टिकाऊ बनतो. सुशासन तसेच पारदर्शकता, लोकसहभाग आणि पर्यावरण पूरक धोरणे यांचं एकात्मिकरण म्हणजे शाश्वत शासन होय. शाश्वत शासन म्हणजे केवळ प्रशासन नव्हे तर न्याय पारदर्शक सहभागी आणि पर्यावरण पूरक समाज निर्मितीची प्रक्रिया होय असेच शासन देशाला समाजाला स्थिरता, समृद्धी आणि सुरक्षित भविष्य प्रदान करू शकते.

१) शाश्वत शासनाचा अर्थ व व्याख्या (Meaning of Sustainable Governance):- आजच्या जागतिक युगात विकास केवळ आर्थिक वाढ नसून सामाजिक समता, पर्यावरण संरक्षण आणि सुशासन याचा समन्वय असलेली प्रक्रिया आहे. यालाच शाश्वत विकास असे म्हणतात. शाश्वत शासन म्हणजे असे प्रशासन की जे आजच्या नागरिकांच्या गरजा पूर्ण करताना भविष्यातील पिढ्यांच्या हक्कांना धक्का न लावता, आर्थिक विकास, सामाजिक न्याय आणि पर्यावरण संरक्षण या तिन्हींचा समतोल राखते. सरळ शब्दांत आजचा विकास असा असावा की उद्याचे नुकसान होऊ नये. यालाच शाश्वत शासन म्हणतात.

१) पर्यावरण आणि विकास विषयक आयोगाच्या मते, 'असा विकास जो वर्तमानकालीन लोकांच्या गरजा भागविण्याबरोबरच भविष्यकालीन लोकांच्या, पिढ्यांच्या गरजा भागविण्याच्या क्षमतेची कोणतीही तडजोड करत नाही'.

२) सध्याच्या पिढीच्या गरजा पूर्ण करताना भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजावर परिणाम होणार नाही. अशा पद्धतीने शासन, प्रशासन चालवणे म्हणजे शाश्वत शासन होय.

३) आजच्या गरजा पूर्ण करताना भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजांचे संरक्षण करणारे, पारदर्शक, लोकसहभागी आणि पर्यावरणपूरक प्रशासन म्हणजे शाश्वत शासन होय.

४) शाश्वत शासन व्यवस्था म्हणजे अशी प्रशासन पद्धती जी-आर्थिक विकास, सामाजिक न्याय आणि पर्यावरण संरक्षण यांचा समतोल राखून आजच्या व भविष्यातील पिढ्यांसाठी टिकाऊ विकास साधते.

५) डेविड पिअर्स यांच्या मते, 'शाश्वत विकास म्हणजे सामाजिक उद्दिष्टांची बेरीज होय. त्यात दरडोई वास्तव उत्पन्नात वाढ, आरोग्य व पोषणात सुधारणा, शैक्षणिक प्रगती, संसाधनांच्या वापराचा अधिकार, उत्पन्नाचे योग्य वाटप आणि स्वातंत्र्यात वाढ होते'. Sustainable development is not just about growth, it is ensures a better life today and a secure future tomorrow.

शाश्वत शासन हे केवळ केंद्र व राज्य सरकारवर अवलंबून नसून स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या सक्रिय सहभागावरच त्याचे यश अवलंबून आहे. लोकांच्या अधिकाधिक जवळचे शासन म्हणजे शाश्वत शासन होय. पंचायत राज व्यवस्था ही शाश्वत शासनाची कणा आहे. लोकसहभाग, स्थानिक नियोजन, पर्यावरण संवर्धन, सामाजिक न्याय आणि पारदर्शक प्रशासन यांच्या माध्यमातून शाश्वत विकास प्रत्यक्षात आणण्याचे कार्य पंचायत राज संस्था करते. स्थानिक स्वराज्य संस्था ह्या शाश्वत विकासाच्या अंमलबजावणीत सर्वात जवळच्या आणि प्रभावी यंत्रणा आहेत. शाश्वत विकास हे केवळ धोरण नसून लोकांच्या सहभागातून घडणारी प्रक्रिया आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा सक्रिय सहभाग वाढला तर विकास समावेशक पर्यावरणपूरक आणि दीर्घकालीन होतो. विकासाची अंमलबजावणी थेट लोकांच्या जवळून याच संस्थामार्फत होते. या संस्थांच्याद्वारे लोकशाहीची पाळीमुळे खोलवर रुजवली जातात. तसेच विकासाचे विकेंद्रीकरण करता येऊ शकते. पर्यावरणीय व सामाजिक संतुलन राखता येऊ शकते. त्याबरोबरच सेवा सुविधा वितरण कार्यक्षमता वाढते व दीर्घकालीन टिकाऊ विकासाची पायाभरणी होण्यास मदत होते.

भारता सारख्या लोकशाही देशात पंचायतराज संस्था ह्या तळागाळातील शासन व्यवस्थेच्या माध्यमातून महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत. पंचायतराज संस्था आणि शहरी स्थानिक संस्था यांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. शाश्वत शासन व्यवस्था यशस्वी करायची असेल तर पंचायतराज संस्था आणि शहरी स्थानिक संस्था या तिच्या मजबूत पाया आहेत. स्थानिक पातळीवर सक्षम, पारदर्शक आणि सहभागात्मक शासन असेल तेव्हाच देशाचा विकास खऱ्या अर्थाने शाश्वत होऊ शकतो. स्थानिक स्वराज्य संस्था- ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद, नगरपंचायत, नगरपालिका, महानगरपालिका- या शाश्वत शासनाचा कणा आहेत. कारण विकासाची अंमलबजावणी थेट लोकांच्या जवळून याच संस्थामार्फत होते.

सामाजिक समावेश हा शाश्वत शासनाचा महत्त्वाचा आधार आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्था महिला, अनुसूचित जाती-जमाती, अल्पसंख्याक, दिव्यांग आणि दुर्बल घटकांना निर्णयप्रक्रियेत सहभागी करून सामाजिक न्याय प्रस्थापित करतात. स्वयं-सहायता गट, युवक मंडळे आणि स्वयंसेवी संस्था यांच्या माध्यमातून स्थानिक समाजाचे सक्षमीकरण केले जाते. यामुळे विकास सर्वांसाठी समान संधी देणारा ठरतो. तथापि, या संस्थांना काही अडचणीही येतात- निधीची कमतरता, प्रशिक्षित मनुष्यबळाचा अभाव, राजकीय हस्तक्षेप आणि तांत्रिक मर्यादा. तरीही योग्य प्रशिक्षण, आर्थिक विकेंद्रीकरण, ई-गव्हर्नन्स आणि सामाजिक लेखापरीक्षण यांद्वारे या अडचणींवर मात करता येते. शासनाने आणि नागरिकांनी मिळून या संस्थांना बळ दिल्यास शाश्वत शासनाची संकल्पना प्रत्यक्षात साकार होऊ शकते.

३) शाश्वत शासनातील सुशासना भूमिका:-

१) **लोकसहभाग वाढवणे:-** ग्रामसभा, ग्रामसंवाद, निर्णयप्रक्रियेत नागरिकांचा सहभाग, नगरसभा माध्यमातून नागरिकांचा निर्णयप्रक्रियेत सहभाग, लोकशाही बळकट करणे. शाश्वत शासन म्हणजे अशी शासनपद्धती जी लोकसहभाग, पारदर्शकता, जबाबदारी आणि दीर्घकालीन विकासावर आधारित असते. या प्रक्रियेत ग्रामसभा ही लोकशाहीची पायाभूत संस्था मानली जाते. ग्रामसभेमुळे गावातील प्रत्येक नागरिकाला निर्णयप्रक्रियेत थेट सहभागी होता येते. त्यामुळे शासन अधिक लोकाभिमुख बनते. ग्रामसभेत ग्रामपंचायतीचे कामकाज, खर्च, योजना यांची माहिती दिली जाते. त्यामुळे भ्रष्टाचाराला आळा बसतो व प्रशासन

अधिक उत्तरदायी होते. गावाच्या वास्तविक गरजा ग्रामसभेमार्फत मांडल्या जातात. जसे की पाणीपुरवठा, स्वच्छता, आरोग्य, शिक्षण, रस्ते इ. यामुळे योग्य नियोजन होते. महिला, दलित, आदिवासी, वंचित घटक यांना आपला आवाज मांडण्याचे व्यासपीठ मिळते. त्यामुळे समावेशक विकास साधला जातो. स्वच्छ पाणी, स्वच्छता, दर्जेदार शिक्षण, गरिबी निर्मूलन, पर्यावरण संरक्षण यांसारख्या SDG उद्दिष्टांची अंमलबजावणी ग्रामसभेमार्फत प्रभावीपणे होते. स्थानिक जंगल, जलस्रोत, जमीन यांचे संरक्षण करण्यासाठी ग्रामसभा निर्णय घेऊ शकते. यामुळे पर्यावरणीय शाश्वतता टिकून राहते. ग्रामसभा ही पंचायत राज व्यवस्थेचा कणा आहे. ती मजबूत असेल तर शासन अधिक विकेंद्रीत व प्रभावी होते.

२) स्थानिक विकास नियोजन:- शाश्वत विकास म्हणजे असा विकास जो आजच्या गरजा पूर्ण करताना भावी पिढ्यांच्या गरजांवर गदा आणत नाही. यात आर्थिक वाढ, सामाजिक न्याय आणि पर्यावरण संरक्षण यांचा समतोल राखला जातो. स्थानिक विकास नियोजन म्हणजे गाव/नगराच्या गरजांनुसार, स्थानिक लोकांच्या सहभागाने तयार केलेले विकासाचे आराखडे, जसे की ग्रामविकास आराखडा, नगर विकास आराखडा इ.

१) शाश्वत विकासाची तीन मुख्य परिमाणे:- १) आर्थिक - रोजगारनिर्मिती, उत्पन्नवाढ, स्थानिक उद्योग

२) सामाजिक - शिक्षण, आरोग्य, समान संधी, सामाजिक न्याय

३) पर्यावरणीय- जलसंवर्धन, स्वच्छता, हरित क्षेत्र, प्रदूषण नियंत्रण

स्थानिक विकास नियोजनात ही तिन्ही परिमाणे एकत्रितपणे विचारात घेतली जातात.

२) स्थानिक विकास नियोजनात शाश्वततेचे महत्त्व:-

१) लोकसहभाग:- ग्रामसभा/नगरसभा, स्वयंसेवी संस्था, महिला बचतगट यांच्या सहभागामुळे नियोजन वास्तववादी व लोकाभिमुख होते.

२) स्थानिक गरजांवर आधारित योजना:- पाणी, स्वच्छता, आरोग्य, शिक्षण, रस्ते, वीज या गरजा खालून-वर (Bottom-up) पद्धतीने ठरवल्या जातात.

३) संसाधनांचा योग्य वापर:- पाणी, जमीन, जंगल यांचा शाश्वत वापर करून अपव्यय टाळला जातो.

४) सामाजिक समावेशकता:- महिला, दलित, आदिवासी, दिव्यांग, गरीब घटकांचा निर्णयप्रक्रियेत सहभाग वाढतो.

५) शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDGs) आणि स्थानिक नियोजन स्थानिक विकास नियोजनातून पुढील SDGs प्रभावीपणे राबवता येतात. १. गरिबी निर्मूलन २. स्वच्छ पाणी व स्वच्छता ३. दर्जेदार शिक्षण ४. लैंगिक समानता ५. सततची शहरे व वसाहती ६. हवामान कृती उदा. १) ग्रामपंचायत विकास आराखडा (GPDP) - गावपातळीवर शाश्वत विकासाचे नियोजन

२) स्वच्छ भारत अभियान -स्वच्छता व आरोग्य सुधारणा ३) जल जीवन मिशन - सर्वाना स्वच्छ पाणी ४) AMRUT व स्मार्ट सिटी - शहरी शाश्वत पायाभूत सुविधा

४) आव्हाने:- १) लोकसहभागाचा अभाव २) निधी व तांत्रिक कौशल्यांची कमतरता ३) प्रशासकीय समन्वयाचा अभाव

४) पर्यावरणीय नियमांचे अपुरे पालन

५) उपाय:-१) ग्रामसभा/नगरसभा अधिक सक्रिय करणे. २) स्थानिक प्रतिनिधींचे प्रशिक्षण ३) डिजिटल साधनांचा वापर (ई-गव्हर्नन्स) ४) स्वयंसेवी संस्था व खासगी क्षेत्राशी भागीदारी ५) पर्यावरणपूरक धोरणे कठोरपणे अंमलात आणणे.

शाश्वत विकास आणि स्थानिक विकास नियोजन हे एकमेकांचे पूरक आहेत. स्थानिक पातळीवर योग्य नियोजन झाले तर विकास दीर्घकालीन, समतोल आणि सर्वसमावेशक होतो. त्यामुळे मजबूत ग्रामसभा, सक्षम स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि लोकसहभाग हे शाश्वत भारताच्या उभारणीचे खरे आधारस्तंभ ठरतात. पाणीपुरवठा, रस्ते, स्वच्छता, मनरेगा, प्रधानमंत्री आवास योजना अंमलबजावणी, गाव/शहराच्या वास्तव समस्यांवर आधारित विकास आराखडे, SDGs चे स्थानिकीकरण (Localization of SDGs)

३. सामाजिक न्याय व समावेश:- महिला, SC/ST, अल्पसंख्याक, दिव्यांग यांचा सहभाग, युवक मंडळे यांचे सक्षमीकरण, दलित, आदिवासींसाठी आरक्षण, स्वयं-सहायता गटांना प्रोत्साहन.समाजातील सर्व घटकांना समान संधी, हक्क व सन्मान मिळणे-विशेषतः महिला, दलित, आदिवासी, दिव्यांग, अल्पसंख्याक, गरीब व वंचित घटक.

१) शाश्वत शासन आणि सामाजिक न्याय यांचा संबंध:- शाश्वत शासनाशिवाय सामाजिक न्याय शक्य नाही आणि सामाजिक न्यायाशिवाय शासन शाश्वत ठरत नाही. कारण न्याय्य धोरणे नसतील तर विकास असमतोल होतो. समावेश नसेल तर लोकांचा विश्वास कमी होतो. लोकसहभाग नसेल तर शासन लोकांपासून दूर जाते.

२) सामाजिक न्यायासाठी शाश्वत शासनाच्या भूमिका:-

१) समावेशक धोरणनिर्मिती:- निर्णयप्रक्रियेत सर्व घटकांचा सहभाग- ग्रामसभा, नगरसभा, महिला व युवक प्रतिनिधित्व.

२) समान संधी उपलब्ध करणे:- शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, डिजिटल सुविधा सर्वांसाठी समान.

३) पारदर्शकता व उत्तरदायित्व:- माहितीचा अधिकार (RTI), सामाजिक लेखापरीक्षण, ई-गव्हर्नन्समुळे योजना योग्य लाभार्थ्यांपर्यंत पोहोचतात.

४) कायदेशीर संरक्षण:- अनुसूचित जाती-जमाती अत्याचार प्रतिबंध कायदा, महिला संरक्षण कायदे, दिव्यांग हक्क कायदा- हे सामाजिक न्याय बळकट करतात.

५) विकेंद्रीकरण:- स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अधिकार दिल्यामुळे वंचित घटकांचा थेट सहभाग वाढतो.

३) सामाजिक समावेश साधण्यासाठी महत्वाचे उपाय:- १)आरक्षण धोरण - प्रतिनिधित्व व संधी वाढवण्यासाठी २)स्वयं-सहायता गट (SHGs) - महिला आर्थिक सक्षमीकरण ३)डिजिटल समावेशन -ऑनलाईन सेवा, DBT ४)कौशल्य विकास योजना -रोजगारयोग्यता वाढवण्यासाठी ५)समावेशक शिक्षण - सर्वासाठी गुणवत्तापूर्ण शिक्षण

४) SDGs आणि सामाजिक न्याय:- शाश्वत विकास उद्दिष्टे थेट सामाजिक न्यायाशी संबंधित आहेत.

SDG 1 - गरिबी निर्मूलन SDG 4 - दर्जेदार शिक्षण SDG 5 - लैंगिक समानता SDG 10 - विषमता कमी करणे

SDG 16 -शांतता, न्याय व सक्षम संस्था

५) भारतातील उदा. १. मनरेगा - ग्रामीण गरीबांना रोजगार व उत्पन्न २. बेटी बचाओ, बेटी पढाओ - महिला सक्षमीकरण ३. पीएम जनधन योजना - आर्थिक समावेशन ४. आयुष्मान भारत - सर्वासाठी आरोग्य सुरक्षा ५. दिव्यांग हक्क कायदा, २०१६-समावेशकता

६) आव्हाने:- सामाजिक विषमता व भेदभाव, माहितीचा अभाव,भ्रष्टाचार, प्रशासकीय उदासीनता, डिजिटल दरी (Digital Divide)

७) उपाय:- सक्रिय ग्रामसभा व नगरसभा, लोकप्रतिनिधी व कर्मचाऱ्यांचे संवेदनशीलता प्रशिक्षण, सामाजिक लेखापरीक्षण सक्तीचे करणे, तंत्रज्ञानाचा समावेशक वापर, स्वयंसेवी संस्था व समुदाय सहभाग वाढवणे.

४.पर्यावरण संरक्षण:- आजच्या काळात विकासाची गती वाढत असताना पर्यावरणाचे संतुलन बिघडत आहे. हवामान बदल, प्रदूषण, जैवविविधतेचा न्हास ही त्याची उदाहरणे आहेत. म्हणूनच शाश्वत विकास आणि पर्यावरण संरक्षण हे एकमेकांशी अतूटपणे जोडलेले आहेत. जलसंधारण,पाणी संवर्धन, वृक्षलागवड, सांडपाणी व्यवस्थापन, स्वच्छता मोहीम, कचरा व्यवस्थापन, नवीकरणीय ऊर्जेचा वापर, शाश्वत विकास आणि पर्यावरण संरक्षण. शाश्वत विकास असा विकास जो आजच्या गरजा पूर्ण करतो पण भावी पिढ्यांच्या गरजांवर परिणाम होत नाही.

१) शाश्वत विकासात पर्यावरण संरक्षणाचे महत्त्व:-

१) निसर्गातील घटक:- जमीन, पाणी, हवा, जंगल, वन्यजीव यांचे संवर्धन व शाश्वत वापर.

२) नैसर्गिक संसाधनांची जपणूक:- मर्यादित संसाधने (पाणी, खनिजे, जंगल) जपली नाहीत तर विकास अल्पकालीन ठरेल.

३) हवामान बदलावर नियंत्रण:- कार्बन उत्सर्जन कमी करणे, नवीकरणीय ऊर्जा वापरणे- सौर, पवन, जल.

४) आरोग्य व जीवनमान सुधारणा:- स्वच्छ हवा, स्वच्छ पाणी मिळाल्यास लोकांचे आरोग्य व उत्पादकता वाढते.

५) जैवविविधतेचे संरक्षण:- वनस्पती व प्राणी नष्ट झाले तर पर्यावरणीय साखळी तुटते.

२) पर्यावरणपूरक विकासाचे प्रमुख उपाय:-

(अ) नवीकरणीय ऊर्जा:- सौरऊर्जा प्रकल्प, पवनऊर्जा, बायोगॅस

(आ) जलसंधारण:- पर्जन्य जलसंचयन, तलाव, बंधारे, विहिरी पुनरुज्जीवन

(इ) घनकचरा व्यवस्थापन:- ओला व सुका कचरा वेगळा करणे, पुनर्वापर (Recycle), कंपोस्ट खत

(ई) हरित क्षेत्र वाढवणे:- वृक्षारोपण, सामाजिक वनीकरण

(उ) शाश्वत शेती:- सेंद्रिय शेती, पाण्याचा काटकसरीने वापर, कमी रासायनिक खते

३) शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDGs) आणि पर्यावरण:-

SDG 6 - स्वच्छ पाणी व स्वच्छता, SDG 7 - स्वच्छ व परवडणारी ऊर्जा, SDG 12 - जबाबदार उपभोग व उत्पादन,

SDG 13 - हवामान कृती, SDG 15 - स्थलज परिसंस्था संरक्षण.

४) भारतातील महत्वाच्या उपक्रमांचे (उदा.):- १) स्वच्छ भारत अभियान - स्वच्छता व आरोग्य २) जल जीवन मिशन - सुरक्षित पाणी ३) राष्ट्रीय सौर मिशन - हरित ऊर्जा ४) नमामि गंगे - नदी स्वच्छता ५) राष्ट्रीय हरित अधिकरण (NGT)- पर्यावरण संरक्षण कायदेशीर आधार

५) आव्हाने:- औद्योगिकीकरणामुळे वाढते प्रदूषण, लोकसंख्यावाढ, जंगलतोड, प्लास्टिक वापर, हवामान बदल बाबत जनजागृतीचा अभाव.

६) उपाय:- १) कठोर पर्यावरण कायदे व प्रभावी अंमलबजावणी २) शाळा/महाविद्यालयांतून पर्यावरण शिक्षण ३) स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा सक्रिय सहभाग ४) नागरिकांची हरित सवयी (Green Habits) ५) CSR व स्वयंसेवी संस्थांचा सहभाग.

७) पारदर्शकता व जबाबदारी:- शासनाचे निर्णय, खर्च, योजना व कार्यपद्धती सर्वसामान्य नागरिकांना स्पष्टपणे कळतील अशी व्यवस्था म्हणजे पारदर्शकता. उदा. माहितीचा अधिकार (RTI), ऑनलाईन पोर्टलवर योजना व खर्चाची माहिती, ग्रामसभा / प्रभागसभा. शासनातील अधिकारी व लोकप्रतिनिधी आपल्या निर्णयांसाठी आणि कामगिरीसाठी जनतेपुढे उत्तरदायी असणे म्हणजे जबाबदारी. उदा. सामाजिक लेखापरीक्षण, लोकायुक्त, सीएजी अहवाल, निवडणुकांद्वारे उत्तरदायित्व उत्तरदायित्व, खुले व स्वच्छ प्रशासन, माहिती अधिकाराचा वापर, पारदर्शकता व जबाबदारी आणि शाश्वत शासन हे परस्परपूरक घटक आहेत. शाश्वत शासन फक्त विकास योजना राबवणे नसून, त्या योजना प्रामाणिक, लोकाभिमुख आणि उत्तरदायी पद्धतीने राबवल्या जात आहेत का, हेही तितकेच महत्वाचे असते.

पारदर्शकता व जबाबदारीमुळे शाश्वत शासन कसे बळकट होते?

- १) भ्रष्टाचाराला आळा:- खुली माहिती + तपासणी व्यवस्था - गैरव्यवहार कमी होतो.
- २) लोकांचा विश्वास वाढतो:- शासनावर विश्वास निर्माण होतो.- लोकसहभाग वाढतो.
- ३) संसाधनांचा योग्य वापर:- निधी योग्य ठिकाणी खर्च होतो.-विकास टिकाऊ बनतो.
- ४) समावेशक विकास:- दुर्बल घटकांपर्यंत योजना पोहोचतात.-सामाजिक समता साध्य होते.
- ५) पर्यावरणीय जबाबदारी:- पारदर्शक निर्णयामुळे पर्यावरणविषयक गैरव्यवहार टळतो- नैसर्गिक संसाधनांचे संरक्षण होते.

आव्हाने:- लालफीतशाही, माहिती देण्यात टाळाटाळ, लोकजागृतीचा अभाव, डिजिटल दरी (Digital Divide)

उपाय:- अधिक प्रभावी ई-गव्हर्नन्स, लोकशिक्षण व जनजागृती, स्वतंत्र देखरेख यंत्रणा, नैतिकता व मूल्यशिक्षण.

६) **आर्थिक विकास:-** स्थानिक रोजगारनिर्मिती (मनरेगा, कौशल्य प्रशिक्षण), ग्रामीण उद्योग, पर्यटन, हस्तकला प्रोत्साहन.

७) **समावेशकता (Inclusiveness):-** सर्व घटकांचा विकास म्हणजे समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला - जात, धर्म, लिंग, भाषा, अपंगत्व, आर्थिक स्थिती किंवा सामाजिक पार्श्वभूमी यांचा भेद न करता - समान संधी, हक्क आणि सहभाग देणे. कोणीही मागे राहू नये (Leave no one behind) या तत्वावर आधारित विकास व शासन म्हणजे समावेशकता. समावेशकता म्हणजे समाजघडणीची दृष्टी आहे. जिथे प्रत्येकाला संधी, सन्मान आणि सहभाग मिळतो - तो समाज खऱ्या अर्थाने समावेशक असतो.

समावेशकतेचे मुख्य घटक:- १) समान संधी - शिक्षण, रोजगार, आरोग्य २) सामाजिक न्याय - दुर्बल घटकांचे संरक्षण

३) लोकसहभाग - निर्णयप्रक्रियेत सर्वांचा सहभाग ४) सन्मान व समानता - भेदभावाला नकार

समावेशकता का महत्वाची:- १) लोकशाही मजबूत होते २) सामाजिक सलोखा वाढतो ३) शाश्वत विकास साध्य होतो

४) वंचितांचा आत्मविश्वास वाढतो

८) **दीर्घकालीन दृष्टी-** भविष्याचा विचार होय. शाश्वत शासन व दीर्घकालीन दृष्टी हे एकमेकांशी घट्ट जोडलेले आहेत. कारण शाश्वत शासन म्हणजे फक्त आजच्या समस्या सोडवणे नाही, तर भविष्यातील पिढ्यांसाठी सुरक्षित, न्याय्य आणि सक्षम समाज घडवण्याची दृष्टी असलेले शासन होय. तात्पुरत्या फायद्याऐवजी भविष्यातील परिणामांचा विचार करून घेतलेले निर्णय म्हणजे दीर्घकालीन दृष्टी. उदा. आज झाडे लावणे - उद्या पर्यावरण सुरक्षित, आज शिक्षणावर गुंतवणूक - उद्या सक्षम नागरिक.

दीर्घकालीन दृष्टी शाश्वत शासनासाठी का आवश्यक आहे?

- १) नैसर्गिक संसाधनांचे संरक्षण:- पाणी, जंगल, जमीन यांचा अति वापर टाळणे, पुढील पिढ्यांसाठी संसाधने जपणे.
- २) टिकाऊ आर्थिक विकास:- केवळ वेगवान विकास नव्हे, तर स्थिर आणि समतोल विकास, रोजगारनिर्मिती व कौशल्यविकास
- ३) सामाजिक समता व न्याय:- दुर्बल घटकांसाठी दीर्घकालीन धोरणे, शिक्षण, आरोग्य, पोषणात सातत्यपूर्ण गुंतवणूक
- ४) धोरणांमध्ये सातत्य:- सरकार बदलले तरी मूलभूत विकासदिशा कायम, राष्ट्रीय शिक्षण धोरण, हवामान धोरण यासारखी दीर्घकालीन धोरणे
- ५) लोकांचा विश्वास वाढतो:- स्पष्ट भविष्यदृष्टी असलेल्या शासनावर जनतेचा विश्वास बसतो.
- ६) आव्हाने:- तात्कालिक राजकीय लाभाला प्राधान्य, निधीची मर्यादा, प्रशासनातील सातत्याचा अभाव, जनजागृती कमी
- ७) उपाय:- दीर्घकालीन विकास आराखडे, सर्वपक्षीय सहमती, मजबूत संस्था व कायदे, लोकसहभाग आणि सामाजिक निरीक्षण

४) शाश्वत शासनातील सुशासन भूमिका:-

- १) शाश्वत शहरी विकास:- स्मार्ट सिटी योजना, हरित वाहतूक, सायकल ट्रॅक
- २) मूलभूत सुविधा:- स्वच्छ पाणी, कचरा व्यवस्थापन, मलनिस्सारण व आरोग्य सेवा
- ३) पर्यावरणीय शाश्वतता:- घनकचरा व्यवस्थापन, सौरऊर्जा, हरित इमारती
- ४) समावेशक शहरे:- झोपडपट्टी पुनर्वसन, दुर्बल घटकांसाठी घरे व सेवा
- ५) ई-गव्हर्नन्स:- ऑनलाइन करभरणा, तक्रार निवारण प्रणाली
- ५) शाश्वत विकास ध्येये (Sustainable Development Goals):- संयुक्त राष्ट्रांनी 2015 मध्ये ठरवलेली 17 जागतिक उद्दिष्टे, जी 2030 पर्यंत साध्य करण्याचे लक्ष्य आहे. SDG चे 17 उद्दिष्टे:- गरीबी निर्मूलन, भूकमुक्ती, सर्वांसाठी चांगले आरोग्य व कल्याण, गुणवत्तापूर्ण शिक्षण, लैंगिक समानता, स्वच्छ पाणी व स्वच्छता, परवडणारी व स्वच्छ ऊर्जा, सभ्य काम व आर्थिक वाढ, उद्योग, नवोन्मेष व पायाभूत सुविधा, असमानता कमी करणे, शाश्वत शहरे व वसाहती, जबाबदार उपभोग व उत्पादन, हवामान कृती, जलजीवन (समुद्र व महासागरांचे संरक्षण), स्थलजीवन (जंगल, जैवविविधता संरक्षण), शांतता, न्याय व सक्षम संस्था, ध्येयांसाठी भागीदारी.

SDG चे महत्त्व:- १. समावेशक विकास - कोणीही मागे राहणार नाही २. पर्यावरण संरक्षण - पुढील पिढ्यांसाठी संसाधने

३. सामाजिक न्याय - समान संधी ३. आर्थिक स्थैर्य - टिकाऊ वाढ

भारतातील अंमलबजावणी (उदाहरणे):- १) स्वच्छ भारत - SDG 6, २) आयुष्मान भारत - SDG 3, ३) बेटी बचाओ, बेटी पढाओ - SDG 5, ४) स्मार्ट सिटीज / AMRUT - SDG ५) उज्ज्वला योजना - SDG 7, ६) डिजिटल इंडिया / ई-गव्हर्नन्स - SDG 16

६) पुढील SDGs साध्य करण्यात शाश्वत शासन/पंचायतराज व शहरी स्थानिक संस्था थेट योगदान देतात.

SDG 1 - गरिबी निर्मूलन:- गरिबी निर्मूलन म्हणजे समाजातून दारिद्र्य दूर करून लोकांना किमान जीवनमान, रोजगार, शिक्षण, आरोग्य व सन्मानाने जगण्याची संधी देणे. गरिबी निर्मूलन म्हणजे केवळ उत्पन्न वाढवणे नव्हे, तर मानवी सन्मान, संधी आणि सुरक्षित भविष्य देणे होय.

SDG 3 - आरोग्य व कल्याण:- आरोग्य म्हणजे केवळ आजार नसणे नव्हे, तर शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक दृष्ट्या निरोगी असणे. कल्याण म्हणजे व्यक्तीचे व समाजाचे सुख, सुरक्षितता आणि सर्वांगीण विकास.

SDG 4 - दर्जेदार शिक्षण:- सर्वांसाठी समावेशक व दर्जेदार शिक्षण सुनिश्चित करणे. सर्वांना समान संधी देणारे, समावेशक, कौशल्याधारित आणि जीवनोपयोगी शिक्षण म्हणजे दर्जेदार शिक्षण.

SDG 6 - स्वच्छ पाणी व स्वच्छता (Clean Water & Sanitation):- स्वच्छ पाणी, सुरक्षित, शुद्ध आणि सर्वांसाठी उपलब्ध पिण्याचे पाणी, स्वच्छता: शौचालये, कचरा व्यवस्थापन, हात धुण्याच्या सवयी, निचरा व्यवस्था इ. द्वारे आरोग्यदायी पर्यावरण राखणे. आरोग्य संरक्षण- अतिसार, कॉलरा, टायफॉइडसारखे आजार कमी होतात. बालमृत्यू दर घट - दूषित पाण्यामुळे होणारे आजार टाळले जातात. शिक्षण व उत्पादकता - आजार कमी झाल्याने शाळेतील उपस्थिती व कामाची क्षमता वाढते. पर्यावरण संवर्धन - जलस्रोत व परिसंस्था सुरक्षित राहतात. भारतातील उपक्रम जल जीवन मिशन -प्रत्येक घराला नळाद्वारे सुरक्षित पाणी. स्वच्छ भारत अभियान - खुले शौचमुक्ती, घन-द्रव कचरा व्यवस्थापन. अमृत योजना - शहरी भागात पाणीपुरवठा व सांडपाणी व्यवस्थापन सुधारणा. नमामी गंगे - नदी स्वच्छता व प्रदूषण नियंत्रण. सध्याची आव्हाने:- पाणीटंचाई व भूजल पातळी घट औद्योगिक/कृषी प्रदूषण ग्रामीण-शहरी तफावत स्वच्छतेविषयी सवयींमध्ये कमतरता. उपाय:- पावसाचे पाणी साठवण व पुनर्भरण, घरगुती व औद्योगिक सांडपाणी प्रक्रिया, स्वच्छतेबाबत जनजागृती (हात धुणे, शौचालय वापर), स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा सक्रिय सहभाग

SDG 11 - शाश्वत शहरे व वसाहती:- (Sustainable Cities & Communities) संयुक्त राष्ट्रांच्या शाश्वत विकास ध्येय क्रमांक 11 (SDG-11) चे प्रमुख उद्दिष्ट:- शाश्वत शहरे व वसाहती म्हणजे अशी शहरे जी सामाजिक, आर्थिक व पर्यावरणीयदृष्ट्या समतोल राखून विकसित होतात. जिथे सुरक्षित निवास, स्वच्छ पाणी-स्वच्छता, परवडणारी वाहतूक, हरित मोकळी जागा, आपत्ती-सक्षम पायाभूत सुविधा आणि समावेशक प्रशासन उपलब्ध असते.

१) SDG-11 ची मुख्य उद्दिष्टे:- सर्वासाठी सुरक्षित व परवडणारे निवास, झोपडपट्टी सुधारणा व मूलभूत सेवा,

परवडणारी, सुरक्षित सार्वजनिक वाहतूक, आपत्ती व हवामान बदलास तोंड देणारी शहरे, हवाप्रदूषण व कचरा व्यवस्थापनात सुधारणा, हरित व सार्वजनिक जागांचा विस्तार, समावेशक, सहभागात्मक शहरी नियोजन

२) शाश्वत शहरांचे घटक:- (अ) सामाजिक घटक:- आरोग्य, शिक्षण, सुरक्षितता, स्त्री-पुरुष समानता, दिव्यांग-मैत्रीपूर्ण सुविधा, समुदाय सहभाग.

(आ) आर्थिक घटक:- स्थानिक रोजगारनिर्मिती, MSME/स्टार्ट-अप्सना प्रोत्साहन, परवडणारे घरकुल व सेवा

(इ) पर्यावरणीय घटक:- नवीकरणीय ऊर्जा, पाणी बचत व पुनर्वापर, हरित वाहतूक (सायकल, ई-बस) कचरा कमी करणे- Reduce, Reuse, Recycle

३) भारतातील प्रमुख उपक्रम:- स्मार्ट सिटीज मिशन, AMRUT (पाणीपुरवठा व सांडपाणी), स्वच्छ भारत अभियान (शहरी), प्रधानमंत्री आवास योजना (शहरी), राष्ट्रीय शहरी उपजीविका मिशन (NULM), मेट्रो, ई-बस, पादचारी मार्ग विस्तार.

४) आव्हाने:- झपाट्याने वाढणारी नागरी लोकसंख्या, झोपडपट्ट्या व अपुरी पायाभूत सुविधा, हवाप्रदूषण, वाहतूक कोंडी, पाणीटंचाई व पूर/उष्णतेच्या लाटा, संसाधनांचा अकार्यक्षम वापर

५) उपाय व धोरणे:- एकात्मिक शहरी नियोजन (Land-use + Transport + Housing), हरित पायाभूत सुविधा:- शहरी वन, रेन-गार्डन, कूल रूफ्स, स्मार्ट तंत्रज्ञान:- IoT-आधारित पाणी/ऊर्जा मीटरिंग, समुदाय सहभाग:- मोहल्ला समित्या, नागरिक मंच, आपत्ती-तयारी:- अर्ली वॉर्निंग, रेसिलिएंट बांधकाम कोड, सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी.

SDG 16 - शांतता, न्याय व सक्षम संस्था:- (Peace, Justice & Strong Institutions) म्हणजेच शाश्वत विकास ध्येय क्रमांक 16 (SDG-16) याबद्दल आहे. समाजात शांतता, न्याय्य व्यवस्था आणि जबाबदार, पारदर्शक संस्था निर्माण करणे- जिथे प्रत्येक नागरिकाला कायद्याचे संरक्षण, समान हक्क व सेवा मिळतात.

१) मुख्य उद्दिष्टे:- हिंसा व गुन्हेगारी कमी करणे, सर्वासाठी न्यायप्रवेश (Legal Aid, जलद न्याय), भ्रष्टाचार व अनियमितता रोखणे, पारदर्शक, उत्तरदायी शासन, मानवाधिकारांचे संरक्षण, समावेशक निर्णयप्रक्रिया (लोकसहभाग)

२) सक्षम संस्थांचे गुणधर्म:- १) पारदर्शकता - माहितीचा अधिकार, खुले डेटा २) उत्तरदायित्व - लोकप्रतिनिधी व अधिकाऱ्यांची जबाबदारी ३) कायद्याचे राज्य - नियम सर्वासाठी समान ४) कार्यक्षमता -सेवा वेळेत व गुणवत्तापूर्ण

५) समावेशकता - महिला, अल्पसंख्याक, वंचित घटकांचा सहभाग

३) भारतातील उदाहरणे/उपक्रम:- १) RTI कायदा - माहितीचा अधिकार २) लोकपाल व लोकायुक्त - भ्रष्टाचारविरोधी यंत्रणा
३) ई-गव्हर्नन्स - डिजिटल सेवा, पारदर्शकता ४) जलदगती न्यायालये, लोकअदालत - न्यायप्रवेश सुलभ ५) पोलिस सुधारणा, सामुदायिक पोलिसिंग - शांतता राखणे ६) राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग - हक्कांचे संरक्षण

४) आव्हाने:- भ्रष्टाचार व विलंब, न्यायालयांतील प्रलंबित प्रकरणे, नागरिकांमध्ये कायदेविषयक जागरूकतेचा अभाव, काही भागांत हिंसा व अस्थिरता

५) उपाय:- डिजिटायझेशन व प्रक्रिया सुलभीकरण, न्यायालयांची क्षमता वाढवणे (न्यायाधीश, पायाभूत सुविधा)पोलिस प्रशिक्षण व तंत्रज्ञान, नागरिक शिक्षण - हक्क व कर्तव्यांची जाणीव, सामाजिक संवाद व मध्यस्थी - संघर्ष निवारण.

७) स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या कार्यात काही अडथळेही येतात.

१) आर्थिक मर्यादा:- १) अपुरा व अनियमित निधी २) केंद्र राज्य अनुदानावर जास्त अवलंबित्व ३) स्वतःचे उत्पन्न स्रोत कमी

२) प्रशासकीय कमतरता:- १) प्रशिक्षित मनुष्यबळाचा अभाव २) कर्मचाऱ्यांची संख्या कमी ३) कामाचा जास्त ताण

३) राजकीय हस्तक्षेप:- १) स्थानिक राजकारणामुळे विकास कामांना अडथळे २) पक्षीय मतभेदामुळे निर्णय प्रक्रिया मंदावते
३) तांत्रिक ज्ञानाचा अभाव

४) जागरूकतेचा अभाव:- १) लोकांमध्ये शाश्वत विकासाविषयी कमी माहिती २) ग्रामसभा/लोकसभेतील सहभाग कमी

३) डिजिटल साधनाचा मर्यादित वापर ४) डेटा आधारित नियोजनाचा अभाव

५) अधिकार व जबाबदाऱ्यातील अस्पष्टता:- १) ७३ व्या घटनादुरुस्तीची पूर्ण अंमलबजावणी न होणे २) केंद्र राज्य स्थानिक स्तरातील समन्वयाचा अभाव

६) पर्यावरणीय आव्हाने:- १) पाणीटंचाई, दुष्काळ, पूर. २) हवामान बदलाचे स्थानिक परिणाम ३) प्रदूषण नियंत्रणात अडचणी

७) उपाय:-१)आर्थिक विकेंद्रीकरण २)स्थानिक करात वाढ ३)नियमित प्रशिक्षण क्षमता विकास ४)पारदर्शकता

५) सामाजिक लेखापरीक्षण ७) जनजागृती ८) ग्रामसभा बळकट ९) ई-गव्हर्नन्स व डिजिटल साक्षरता.

पंचायत राज संस्थांना येणाऱ्या अडचणी वरील उपायाद्वारे दूर केल्यासच शाश्वत विकास व शाश्वत शासन प्रतीक्षात साकार होऊ शकेल पंचायतराज संस्था सक्षम झाल्यास लोकशाही सक्षम होईल आणि शाश्वत भविष्य सुरक्षित करता येईल. भारतातील शाश्वत विकासाचे यश हे स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या सक्रिय सहभागावर अवलंबून आहे लोकशाही शासन व्यवस्थेत लोकांच्या जवळचे शासन तसेच टिकाऊ विकास आणि सुरक्षित भविष्य गरजेचे असते.

८) निष्कर्ष:-

भारतातील शाश्वत विकासाचे यश हे स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या सक्रिय सहभागावर अवलंबून आहे. लोकशाही शासन व्यवस्थेत लोकांच्या जवळचे शासन तसेच टिकाऊ विकास आणि सुरक्षित भविष्य गरजेचे असते. शाश्वत शासन यशस्वी करण्यासाठी सक्रिय, जागरूक व सक्षम ग्रामसभा अत्यंत आवश्यक आहे. ग्रामसभेमुळे लोकशाही केवळ कागदावर न राहता प्रत्यक्ष कृतीत उतरते आणि गावाचा विकास दीर्घकालीन, न्याय्य व टिकाऊ बनतो. देशाचे भविष्य शासनाच्या स्वरूपावरून ठरते. शाश्वत शासन स्वीकारल्यास समाजात स्थिरता, समृद्धी आणि सुरक्षितता नांदते. अशाश्वत शासन स्वीकारल्यास मात्र पर्यावरणीय, सामाजिक व आर्थिक संकटे वाढतात. म्हणूनच आजच्या काळाची खरी गरज आहे शाश्वत शासन, कारण टिकाऊ विकास हाच सुरक्षित भविष्याचा मार्ग आहे. शाश्वत शासन व्यवस्था यशस्वी करायची असेल, तर पंचायतराज संस्था आणि शहरी स्थानिक संस्था या तिच्या मजबूत पाया आहेत. स्थानिक पातळीवर सक्षम, पारदर्शक आणि सहभागी शासन असेल, तेव्हाच देशाचा विकास खऱ्या अर्थाने शाश्वत होऊ शकतो. शाश्वत शासन हे केवळ केंद्र व राज्य सरकारांवर अवलंबून नसून, स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या सक्रिय सहभागावरच त्याचे यश अवलंबून आहे. लोकांच्या जवळचे शासन शाश्वत शासन आहे. प्रशासन लोककेंद्रित बनते व धोरणांची खालपर्यंत प्रभावी अंमलबजावणी होते. विकास समावेशक व टिकाऊ बनतो आणि लोकशाही बळकट होते. शाश्वत शासन हे केवळ धोरण नसून लोकांच्या सहभागातून घडणारी प्रक्रिया आहे. भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्था या प्रक्रियेचा कणा आहेत. स्वच्छ पाणी व स्वच्छता ही आरोग्य, शिक्षण, समृद्धी आणि पर्यावरण संरक्षणाची गुरुकिल्ली आहे. सरकार, स्थानिक संस्था आणि नागरिक- सर्वांनी एकत्र प्रयत्न केल्यास SDG-6 साध्य करणे शक्य आहे. शाश्वत शहरे व वसाहती ही केवळ पायाभूत सुविधा नाहीत, तर मानवी जीवनमान उंचावणारी समग्र व्यवस्था आहे. पर्यावरण संरक्षण, सामाजिक न्याय आणि आर्थिक संधी यांचा समतोल साधल्यासच भविष्यातील शहरे सुरक्षित, समृद्ध व समावेशक बनतील. शांतता, न्याय व सक्षम संस्था या कोणत्याही देशाच्या शाश्वत विकासाचा पाया आहेत. मजबूत संस्था असतील तरच विश्वास, स्थैर्य आणि सर्वसमावेशक प्रगती शक्य होते. पंचायत राज संस्थांना येणाऱ्या अडचणी वरील उपायाद्वारे दूर केल्यासच शाश्वत विकास व शाश्वत शासन प्रतेक्षात साकार होऊ शकेल.

पंचायतराज संस्था सक्षम झाल्यास लोकशाही सक्षम होईल आणि शाश्वत भविष्य सुरक्षित करता येईल. शाश्वत शासनाचे खरे यश तेव्हाच मिळते जेव्हा विकास सर्वांसाठी समान, न्याय्य व समावेशक असतो. सामाजिक न्याय व समावेश हे केवळ कल्याणकारी धोरणे नसून ते लोकशाहीच्या मजबुतीचे व दीर्घकालीन शाश्वततेचे आधारस्तंभ आहेत. पर्यावरणाचे संरक्षण केल्याशिवाय शाश्वत विकास शक्य नाही. जर आज निसर्गाचे संवर्धन केले नाही, तर उद्याचा विकास फक्त आकड्यांपुरता मर्यादित राहील. म्हणूनच-“निसर्ग वाचवा, भविष्य वाचवा” हेच शाश्वत विकासाचे खरे सूत्र आहे. शाश्वत शासनासाठी फक्त विकास योजना पुरेशा नाहीत, तर त्या योजना पारदर्शकतेने राबवल्या जात आहेत का आणि त्यासाठी जबाबदारी निश्चित आहे का हे निर्णायक ठरते. शाश्वत शासन म्हणजे आजचा विकास, उद्याची सुरक्षितता यांचा संगम होय. हे तेव्हाच शक्य होते, जेव्हा शासनाकडे दीर्घकालीन दृष्टी, ठोस धोरणे आणि लोकाभिमुख अंमलबजावणी असते. आज योग्य निर्णय घेतले, तरच उद्याचे भविष्य सुरक्षित होईल. हाच शाश्वत शासनाचा आत्मा आहे.

संदर्भ ग्रंथ:-

1. अनुपम शर्मा (२०१०) लोकप्रशासन के उभरते आयाम, अल्फा पब्लिकेशन, नई दिल्ली.पृ.क्र. ३२५
2. Sachs, J. D. (2015). The Age of Sustainable Development. Columbia University Press.
3. <https://marathivishwakosh.org>
4. <https://en.wikipedia.org>
5. <https://www.britannica.com>
6. Jennifer A. Elliott (2013). An Introduction to Sustainable Development, Routledge, 2 Park Square, Milton Park, Abingdon, Oxon OX14 4RN Island Publishing House.
7. Bhattacharya, R.N. (Ed.) (2001) Environmental Economics - An Indian Perspective, OUP, New Delhi.
8. <https://www.mospi.gov.in>
9. Jordan, A., & Lenschow, A. (Eds.). (2008). Innovation in Environmental Policy Integrating the Environment for Sustainability, Edward Elgar Publishing.
10. Griggs, D., et al. (Eds.). (2014). Sustainable Development Goals (SDGs): Bringing Together Environment, Development and Security. Springer.

Publisher's Note: *The views and opinions expressed in this article are solely those of the author(s) and do not necessarily reflect those of the publisher, editors, or the editorial board.*